

Ewaluacja programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego adresowanych do dzieci i młodzieży – wybrane zagadnienia

Anna Borucka, Bartosz Kehl

Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii

W artykule omówiono wybrane zagadnienia związane z prowadzeniem badań ewaluacyjnych programów profilaktycznych oraz promocji zdrowia psychicznego adresowanych do dzieci i młodzieży. Przedstawiono podstawowe typy ewaluacji wraz z odpowiednimi dla danego rodzaju pytaniami ewaluacyjnymi: ex-ante, ekspertyzę, on-going, procesu, formatywną, ex-post, wyników, konkluzywną i efektywności. Sformułowano także pięć zasad, które warto uwzględnić na poszczególnych etapach planowania ewaluacji: 1) znajomość definicji różnych typów ewaluacji i ich zastosowania; 2) precyzyjne formułowanie pytań ewaluacyjnych; 3) odpowiedni sposób doboru uczestników badań ewaluacyjnych programów profilaktycznych; 4) odpowiedni dobór metod i narzędzi do zbierania danych; 5) uważna analiza zebranych danych i interpretacja wyników. Każdą z zasad wyjaśniono w oparciu na wiedzy naukowej. Ponadto uwzględniono własne doświadczenia oraz przykłady błędów i wskazówki, jak ich unikać. Celem artykułu jest uporządkowanie podstawowej wiedzy z zakresu ewaluacji programów profilaktycznych.

SŁOWA KLUCZOWE:

PROFILAKTYKA, PROMOCJA ZDROWIA PSYCHICZNEGO, DZIECI, MŁODZIEŻ, WIEDZA NAUKOWA, EWALUACJA

W artykule omówiono wybrane zagadnienia związane z prowadzeniem badań ewaluacyjnych adresowanych do dzieci i młodzieży programów profilaktycznych oraz promocji zdrowia psychicznego. Zawarte w nim kwestie oparto zarówno na aktualnej wiedzy naukowej, jak i doświadczeniach

własnych autorów. Doświadczenia te wynikają z wieloletniej praktyki czytania i oceny projektów zgłaszanych do Krajowego Biura ds. Przeciwdziałania Narkomanii w ramach konkursów, których przedmiotem jest opracowywanie oraz ewaluacja programów profilaktycznych. Mamy nadzieję, że opracowanie to będzie przydatne w lepszym rozumieniu istoty ewaluacji i planowaniu poprawnych metodologicznie badań ewaluacyjnych.

Ewaluacja programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego obejmuje przede wszystkim zagadnienia z zakresu metodologii oraz etyki prowadzenia badań wśród dzieci i młodzieży (Borucka, 2019; Hawkins, Nederhood, 1994; Okulicz-Kozaryn, Szymańska, 2016). Obejmuje także wiedzę o profilaktyce opartej na podstawach naukowych, m.in. teoretycznych mechanizmach rozwoju zachowań ryzykownych, mechanizmach chroniących mających znaczenie w określonym okresie rozwojowym jednostki i standardach opracowywania skutecznych programów profilaktycznych (Borucka, 2017; Okulicz-Kozaryn, 2001; Ostaszewski, 2003, 2008, 2014, 2016).

Wśród autorów i realizatorów programów profilaktycznych ewaluacja może budzić ambiwalentne uczucia (Borucka, Opasińska, 2020). Z jednej strony wymóg przeprowadzenia ewaluacji może rodzić obawy, że badania te mają głównie służyć instytucjom finansującym opracowanie czy realizację programu profilaktycznego jako narzędzie sprawowania kontroli. Poza tym zawsze istnieje ryzyko, że wyniki przeprowadzonej ewaluacji ujawnią słabe elementy programu lub wręcz jego uboczne, niepożądane efekty, a korzystny wpływ podjętych działań na zachowanie młodych odbiorców nie zostanie udowodniony. Można więc powiedzieć, że ewaluacja zmusza niejako autorów programów lub działań profilaktycznych do konfrontacji własnych oczekiwań z ich rzeczywistymi, zweryfikowanymi w badaniach ewaluacyjnych rezultatami.

Z drugiej strony ewaluacja może budzić też pozytywne uczucia, szczególnie gdy uda się wykazać skuteczność realizowanych działań. Daje ona wtedy podstawę do szerokiego upowszechnienia programu, a także do złożenia wniosku o umieszczenie go w bazie programów rekomendowanych. Ponadto dowody skuteczności programu dają autorom poczucie, że to co robią ma sens, a ich działanie jest wartościowe, ponieważ realizowany program przyczynia się do osiągnięcia pożądaných rezultatów, a zarazem nie powoduje negatywnych efektów ubocznych. Przeprowadzenie badań ewaluacyjnych jest wyrazem troski i odpowiedzialności autorów programu za skutki działań prowadzonych wśród dzieci i młodzieży.

Wśród osób zajmujących się zawodowo zagadnieniami związanymi z ewaluacją od wielu lat trwa dyskusja merytoryczna dotycząca pojęć i terminologii opisujących różne typy ewaluacji, zastosowania ilościowych oraz jakościowych metod zbierania danych oraz sposobów interpretacji wyników (Fatyga, 2001; Korporowicz, 2001; Sochocki, 2016).

Wykorzystując wieloletnie doświadczenie, zdecydowaliśmy się na sformułowanie kilku zasad, które warto uwzględnić na poszczególnych etapach planowania ewaluacji. Przy ich wyborze kierowaliśmy się standardem etycznym określonym przez Amerykańskie Towarzystwo Psychologiczne, który dotyczy prawidłowego planowania badań, tak by ryzyko otrzymania błędnych wyników było jak najniższe, a trafność badania była jak najlepsza (Hawkins, Nederhood, 1994; Shaughnessy, Zechmeister, Zechmeister, 2002)

ZASADA 1.

ZNAJOMOŚĆ DEFINICJI RÓŻNYCH TYPÓW EWALUACJI I ICH ZASTOSOWANIA

Etap planowania badań ewaluacyjnych wymaga znajomości znaczenia terminów wykorzystywanych w licznych przedmiotowych publikacjach (np. Bienias i in., 2012; EMCDDA, 2018, 2019; Hawkins, Nederhood, 1994; Korporowicz, 1997; Latkowska, 2014, 2018; Ostaszewski, 2003, 2006; Sochocki, 2016). W wymienionych opracowaniach pojawiają się różne definicje ewaluacji. W dalszej części artykułu przeprowadzimy analizę uwzględniającą różnice i podobieństwa w definiowaniu pojęć odnoszących się do typów/rodzaju ewaluacji.

Na początek warto przyrzeć się temu, jak rozumiany jest termin *ewaluacja*. Gaś (2006, za: Sochocki, 2016) podaje następującą definicję: „Ewaluacja to systematyczne gromadzenie informacji o programie w celu umożliwienia podejmowania decyzji o przyszłości programu (np. kontynuacji, replikacji, modyfikacji, zaniechaniu)” (s. 68). Sochocki (2009, za: Sochocki, 2016) definiuje ją natomiast jako „ocenę wartości (jakości) jakiegoś obiektu lub (projektowanego, wdrażanego albo zakończonego) procesu (np. programu profilaktycznego, edukacyjnego, terapeutycznego)” (s. 68). Z kolei według Korporowicza (2001) jest to „systematyczne badanie wartości lub cech konkretnego programu, działania lub obiektu z punktu widzenia przyjętych kryteriów w celu jego usprawnienia, rozwoju lub lepszego rozumienia” (s. 103–104). Wreszcie Hawkins i Nederhood, (1994) określają ją jako: „zbieranie i wykorzystywanie informacji w celu odpowiedzi na pytania dotyczące Twojego programu. Jest to sposób na zdobycie większej ilości informacji o programie niż było dostępnych przed przystąpieniem do jego realizacji” (s. 14). Definicje zamieszczone w dostępnych opracowaniach są do siebie zbliżone i można zaryzykować stwierdzenie, że ich wspólnym mianownikiem jest określenie celu ewaluacji, jakim jest zdobycie dodatkowej wiedzy umożliwiającej ocenę jakości/wartości programu. Wiedza ta jest przydatna w podejmowaniu decyzji o jego dalszym upowszechnianiu, kierunku rozwoju czy wprowadzeniu modyfikacji.

Tabela 1

Podstawowe typy ewaluacji

Typy ewaluacji	Pytania ewaluacyjne (zagadnienia)	Pytania ewaluacyjne (przykłady)
Ewaluacje wstępne (przed realizacją programu)		
<p>Ewaluacja ex-ante Analizuje zasadność diagnozy problemów, sposoby dotychczasowego ich rozwiązania, ocenia spójność wewnętrzną programu, plany wdrażania (Bienias i in., 2012).</p> <p>Ekspertyza Sprawdza, czy są dane teoretyczne i empiryczne uzasadniające realizację programu (Ostaszewski, 2006)</p>	<p>Pytania o podstawy, założenia i budowę programu dotyczą: kluczowych/głównych elementów programu; czynników chroniących i czynników ryzyka, do których odwołuje się program; doświadczeń innych instytucji lub osób realizujących podobnego rodzaju programy; wyników ewaluacyjnych podobnych programów; założeń teoretycznych programu, jego logicznej budowy; spełnienia kryteriów SMART przez cele programu; wykorzystanych w programie strategii profilaktycznych; zastosowanych metod pomocy dzieciom/nastolatkom z grup ryzyka itp.</p>	<p>Do jakiej wiedzy teoretycznej odwołuje się program? Jakie są doświadczenia innych osób realizujących podobne programy? Czy program jest poprawnie skonstruowany? Jakie strategie zastosowano w programie? Jakie metody zastosowano w programie?</p>
Ewaluacje okresowe (w trakcie implementacji programu)		
<p>Ewaluacja formatywna Służy do wyboru tych działań lub rozwiązań zastosowanych w programie, które są „oceniane jako najwłaściwsze i tym samym prowadzą podniesienia jakości programu” (Sochocki, 2009, s. 79). „Realizowana jest w trakcie trwania ewaluowanego programu i wspomagają ma jego realizację poprzez bieżącą analizę danych w celu ewentualnej korekty obserwowanych działań” (Korporowicz 1997, s. 279). Na ogół stosuje się ją podczas konstruowania programu.</p> <p>Ewaluacja procesu Dokumentuje, co się wydarzyło w trakcie realizacji programu (EMCDDA, 2011).</p> <p>Ewaluacja on-going Analizuje problemy organizacyjne i ich przyczyny w trakcie realizacji programu. Systematyczny monitoring realizacji programu (Bienias i in., 2012).</p>	<p>Pytania o przyjęte w programie rozwiązania zadawane w kontekście ich wpływu na realizację zakładanych celów programu (ogólnego i szczegółowych). Pytania dotyczą metody, technik wykorzystanych w programie, czasu trwania programu / poszczególnych zajęć, ich dostosowania do możliwości odbiorców i realizatorów, odbioru przez uczestników/realizatorów poszczególnych elementów programu itp. (Sochocki, 2016).</p> <p>Pytania o przebieg realizacji programu: „kto?”, „co?” i „jak?”.</p>	<p>Czy i w jakim stopniu wykorzystane/ przyjęte rozwiązania przyczyniły się do uzyskania pożądanых/zakładanych rezultatów programu? Jakich zmian należy dokonać?</p> <p>Ilu uczniów nie ukończyło programu? Ile uczniów poleciłoby program swoim rówieśnikom? Czy zrealizowano wszystkie scenariusze zajęć przewidziane w programie? Czy napotkano jakieś trudności w realizacji programu? Jak je pokonano? Czy nawiązano współpracę z rodzicami? Czy treści programu były zrozumiałe dla jego uczestników?</p>

PRETEKST

Typy ewaluacji	Pytania ewaluacyjne (zagadnienia)	Pytania ewaluacyjne (przykłady)
Ewaluacje końcowe (kończące proces ewaluacji)		
<p>Ewaluacja ex-post Analiza efektów zrealizowanego programu. Spełnia też funkcję ewaluacji formatywnej. Jej wynik mogą posłużyć do wprowadzenia modyfikacji do programu (Bienias i in., 2012).</p> <p>Ewaluacja wyników Sprawdza, czy i w jakim stopniu osiągnięto zamierzone cele (Hawkins, Nederhood, 1994; Sochocki, 2016).</p> <p>Ewaluacja konkluzywna (sumatywna) „Koncentruje się na analizie rezultatów lub skutków programu poprzez wykrycie wszystkich znajdujących się w polu analizy konsekwencji o planowanym i nie planowanym charakterze. Wnioski [...] (konkluzje) uzupełniane są często rekomendacjami” (Korporowicz, 1997, s. 279).</p>	<p>Pytania dotyczą stopnia osiągnięcia celu głównego i celów szczegółowych programu, czyli odnoszą się do oczekiwanej zmiany / oczekiwanych zmian u odbiorców programu.</p>	<p>Czy nastąpiła oczekiwana zmiana u odbiorców programu? Co na to wskazuje?</p> <p>Czy zmiana jest wynikiem realizacji programu?</p> <p>Czy udział w programie ograniczył używanie substancji psychoaktywnych u jego odbiorców? Czy poprawił umiejętności z zakresu radzenia sobie ze stresem, podejmowania decyzji?</p>
<p>Ewaluacja efektywności sprawdza opłacalność poniesionych nakładów w stosunku do osiągniętych rezultatów, czyli kontroluje opłacalność poniesionych nakładów (Hawkins, Nederhood, 1994).</p>	<p>Pytania o nakłady rzeczowe i osobowe, by ocenić zasadność poniesionych kosztów, czyli pytania o związek między kosztami a osiągniętymi korzyściami. Informacje, jakie można zbierać w jej ramach, odpowiadają na pytania: „Ile?”, „Ilu?”, „Jak długo?”, „Jakie koszty?”.</p>	<p>Ile przeprowadzono zajęć?</p> <p>Ile godzin przeznaczono na przygotowanie realizatorów i ilu ich było?</p> <p>Ilu uczestników brało udział w zajęciach?</p> <p>Ile czasu poświęcono na przygotowanie zajęć?</p> <p>Jakie poniesiono koszty w związku z przeprowadzeniem szkolenia, przygotowaniem materiałów edukacyjnych?</p> <p>Jaka jest proporcja kosztów poniesionych na realizację programów i wykorzystanych zasobów, do liczby osób objętych oddziaływaniami, które przyniosły oczekiwane/zakładane skutki.</p>

POSTTEST

W tabeli 1 umieszczono podstawowe typy ewaluacji wraz z odpowiednimi dla danego rodzaju pytaniami ewaluacyjnymi. W piśmiennictwie pojawia się również podział, w którym za kryterium przyjęto etap realizacji programu. Wyróżnia się więc ewaluacje wstępne (przed realizacją programu), okresowe (w trakcie implementacji programu) i końcowe (kończące proces ewaluacji; EMCDDA, 2019, Malczewski, Oniszk, 2017).

Ewaluacje wstępne to ewaluacja *ex-ante* oraz ekspertyza programu. Terminy te odnoszą się do ewaluacji, która polega na ocenie jakości programu na podstawie analizy dostępnych dokumentów, np. dokumentacji związanej z realizacją programu, materiałów edukacyjnych, doniesień badawczych na temat realizacji podobnego

typu programów. Podstawowe pytanie, dotyczy tego, czy analizowany program profilaktyczny spełnia aktualnie obowiązujące standardy w profilaktyce opartej na naukowych podstawach.

Do ewaluacji okresowych zalicza się ewaluację formatywną, procesu oraz *on-going*. Pierwsza z nich to ewaluacja prowadzona na etapie opracowywania programu i jego pilotażowej realizacji. Można ją również z powodzeniem stosować w każdej sytuacji, gdy istnieje potrzeba udoskonalenia programu. Są w niej wykorzystywane metody zarówno jakościowe (np. przeprowadzenie wywiadów grupowych w celu poznania odbioru programu przez uczestników), jak i ilościowe (badania ankietowe zawierające np. pytania o zamiar lub używanie substancji psychoaktywnych). W przypadku ewaluacji formatywnej wykorzystuje się na ogół proste schematy badawcze, czyli *pretest – posttest* (Sochocki, 2016). Główne pytanie, na które badacz powinien uzyskać odpowiedź, dotyczy tego, czy stosowane w programie metody przyczyniają się do osiągnięcia zakładanych celów, a w przypadku, gdy tak się nie dzieje, jakie zmiany należy wprowadzić. Warto podkreślić, że wyniki ewaluacji formatywnej mogą stanowić ważną rekomendację dla planowanej ewaluacji wyników.

Ewaluacja procesu służy zbieraniu informacji na temat warunków i przebiegu realizacji programu oraz tego, jak jest on przyjmowany przez uczestników. Wiedza ta pozwala zidentyfikować jego mocne i słabe strony, np. czy jest adekwatny do potrzeb jego odbiorców, czy został przeprowadzony zgodnie z założeniami itp. Wyniki ewaluacji procesu mogą być przydatne do interpretacji wyników badań, których celem jest ocena skuteczności programu. Dzięki tej ewaluacji można dowiedzieć się, np. dlaczego ten sam program profilaktyczny przyniósł oczekiwane rezultaty w jednej klasie, podczas gdy w drugiej korzyści nie zostały osiągnięte. Może się wtedy okazać, że powodem były odmienne warunki realizacji programu (np. zgodnie z harmonogramem vs zbyt długie przerwy między kolejnymi zajęciami z uczniami) albo inny kontekst społeczny (np. różnice w przebiegu współpracy wychowawców obu klas z rodzicami). Termin ewaluacja *on-going* jest zbliżony znaczeniowo do ewaluacji procesu, choć badania prowadzone w ramach tej ewaluacji skupiają się głównie na diagnozie występujących problemów związanych z realizacją programu zgodnie z planem (Bienias i in., 2012).

Ewaluacja wyników, konkluzyjna (czasami zwana też sumatywną od angielskiego słowa *summative* oznaczającego podsumowanie) i *ex-post* są zaliczane do tzw. ewaluacji końcowych, co w praktyce oznacza ocenę skuteczności programu. Określenie „ewaluacje końcowe” może jednak sugerować, że badania prowadzone są po zakończeniu programu, a tak nie jest. W tym kontekście ważne jest pojęcie schematu badawczego wykorzystanego w badaniach ewaluacyjnych. Schemat badawczy,

nazywany też schematem ewaluacji, wskazuje, co będzie dla uzyskanych wyników punktem odniesienia, który pozwoli wnioskować o skuteczności programu (Hawkins, Nederhood, 1994). Jeżeli grupa uczestników badana jest tylko po zakończeniu programu, oznacza to, że wykorzystano schemat badawczy z *posttestem*. Zastosowanie takiego schematu badawczego nie daje podstaw do wnioskowania o skuteczności programu, ponieważ nie wiadomo, jaki był np. stan wiedzy czy rozpowszechnienie zachowań ryzykownych wśród uczestników przed rozpoczęciem działań. Ocena skuteczności wymaga więc przeprowadzenia badań przed planowaną realizacją programu (*pretest*) i po jego zakończeniu (*posttest*). Należy jednak pamiętać, że uczestnicy programów profilaktycznych nie funkcjonują w próżni, nie ma więc pewności, czy na wyniki uzyskane w *posttestie* nie miały wpływu zdarzenia niezwiązane z programem. Najmocniejsze dowody skuteczności można uzyskać przy zastosowaniu schematu quasideksperymentalnego/eksperymentalnego, tj., takiego, w którym badaniami objęci są uczestnicy programu (grupa eksperymentalna) oraz osoby niebiorące w nim udziału (grupa porównawcza). Charakterystyka osób z grupy porównawczej powinna być maksymalnie zbliżona do charakterystyki osób z grupy eksperymentalnej. Zatem nazwa ewaluacja końcowa odnosi się znaczeniowo do uzyskanych wyników – bezpośrednich po realizacji programu lub odroczonego w czasie – informujących o skuteczności programu. Ewaluacja końcowa odpowiada więc na najważniejsze pytanie dotyczące wpływu programu profilaktycznego na zachowania odbiorców i trwałość uzyskanych zmian.

Ewaluacja efektywności programu profilaktycznego odnosi się, najogólniej rzecz ujmując, do oceny opłacalności – relacji kosztów poniesionych na realizację programu w stosunku do osiągniętych rezultatów. Można zatem powiedzieć, że dostarcza ona informacji o tym, czy poniesione nakłady na realizację programu znajdują racjonalne (ekonomiczne) uzasadnienie. Warto tu podkreślić, że na poziomie samego nazewnictwa ewaluacja efektywności bywa mylona z ewaluacją wyników. Ma to zapewne źródło w tym, że samo słowo *efektywność* bywa częściej kojarzone bardziej z dobrymi wynikami niż z wydajnością. W kontekście ewaluacji efektywności natomiast to słowo wydajność lepiej oddaje jej istotę.

W Polsce od ponad 10 lat istnieje System Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego. Jego celem jest podniesienie jakości tych programów, szersze upowszechnienie sprawdzonych praktyk/programów oraz popularyzacja wiedzy na temat skutecznych strategii profilaktyki oraz metod konstruowania programów (Pisarska, 2017; Radomska i in., 2010). W systemie funkcjonują następujące pojęcia związane z ewaluacją: ewaluacja procesu, ewaluacja formatywna i ewaluacja wyników.

ZASADA 2. PRECYZYJNE FORMUŁOWANIE PYTAŃ EWALUACYJNYCH

W ewaluacji szuka się odpowiedzi na pytania, które są ważne dla zarówno autorów programów, jak i realizatorów oraz sponsorów. Wybór tych pytań powinien być podyktowany potrzebami udoskonalenia programu, sprawdzeniem, czy jego realizacja powoduje oczekiwane zmiany w zachowaniu i życiu młodych ludzi oraz czy nie powoduje negatywnych efektów ubocznych. Dobór tych pytań wyznacza typy ewaluacji, jakie zostaną zastosowane (tab. 1). Przy ustalaniu pytań należy wziąć pod uwagę, jakie są potrzeby i oczekiwania wszystkich osób zainteresowanych programem – autorów, realizatorów i sponsorów. Pytania ewaluacyjne mogą dotyczyć różnych kwestii (np. założeń programu, jego przebiegu, wykorzystanych rozwiązań metodycznych, nakładów, stopnia realizacji celów programu, trwałości utrzymania zmian). Warto zadbać o to, by pytania były sformułowane bardzo precyzyjne. Mija się zatem z celem zadawanie pytania ewaluacyjnego, które brzmi: „Czy zwiększyła się świadomość uczestników programów w zakresie swoich kompetencji społecznych służących odpieraniu negatywnych wpływów rówieśniczych?”, ponieważ należałoby wcześniej zdefiniować takie złożone konstrukty teoretyczne jak *świadomość*, *kompetencje społeczne* i *negatywne wpływy rówieśników*. Wielopłaszczyznowość ich definicji utrudnia dobór adekwatnych wskaźników, które mogą zostać wykorzystane do pomiaru zmian, które można przypisać oddziaływaniu programu. Formułowanie pytań odnoszących się do bardzo złożonych pojęć czy zjawisk społecznych jest jednym z typowych błędów, z którymi spotykamy się w praktyce, czyli przy ocenie projektów.

Jak już podkreślano, ważną grupą są pytania odnoszące się do skuteczności programu. W tym kontekście warto poruszyć kwestię realności oczekiwań autorów oddziaływań profilaktycznych. Niektórzy z nich, zwłaszcza autorzy programów profilaktyki selektywnej czy wskazującej, formułują nierealne oczekiwania, takie jak to, że kilkugodzinne zajęcia z uczniami przyczynią się do daleko idących zmian (np. w zakresie cech osobowości uczestników). Pytania ewaluacyjne o skuteczność programu powinny być zatem ściśle związane z prawidłowo sformułowanymi celami programu profilaktycznego. Powinny też konkretnie odnosić się do czynników ryzyka i czynników chroniących, do których nawiązują strategie profilaktyczne wykorzystane w programie – np. „Czy wzrosła liczba uczniów, którzy deklarują, że lubią swoją szkołę?” lub „Czy zmniejszyła się liczba osób doświadczających przemocy rówieśniczej?”

ZASADA 3.

ODPOWIEDNI SPOSÓB DOBORU UCZESTNIKÓW BADAŃ EWALUACYJNYCH PROGRAMÓW PROFILAKTYCZNYCH

Kolejnym istotnym i złożonym zagadnieniem jest dobór próby, czyli uczestników badań ewaluacyjnych. Należy określić liczebność tej próby, procedurę doboru i kryteria kwalifikacyjne do udziału w badaniu. Liczebność grupy i sposób jej doboru (losowy vs nielosowy/celowy) są jednymi z czynników wpływających na poprawność wnioskowania o skuteczności programu.

Z punktu widzenia etyki bardzo ważna jest jasno określona procedura naboru osób do badań, która przewiduje m.in. uzyskanie zgody (zarówno dzieci, jak i dorosłych), przedstawienie zakresu badania, jego celu, metod zapewniania anonimowości (aby badani czuli się bezpieczni) itp. Konieczne jest również przekazanie informacji na temat planowanej realizacji programu i towarzyszącym jej badaniom. W przypadku prowadzenia badań w schemacie z grupą porównawczą należy zadbać o właściwy dobór osób do obu grup. Dobór losowy jest najlepszym sposobem eliminowania różnic między osobami z obu tych grup, które to różnice mogłyby wpływać na wiarygodność wyników badań ewaluacyjnych. Na etapie planowania liczebność grup eksperymentalnej i porównawczej powinna być taka sama. Duże wątpliwości budzi planowanie większej liczby osób w grupie eksperymentalnej, by po wypadnięciu części osób z programu do porównań została zachowana podobna liczebność w obu grupach. Tak zwane wykruszanie próby w trakcie prowadzenia programu i badań zdarza się z przyczyn niezwiązanych z programem (np. zmiana miejsca zamieszkania, nieobecność w szkole z powodu choroby itd.). Warto wziąć to pod uwagę, szacując wielkość próby w obu grupach. Gdy jednak w grupie biorącej udział w programie odsetek osób, które go nie ukończyły, jest wyjątkowo wysoki, należy zainteresować się, jakie są tego przyczyny. Nie można wykluczyć, że są one związane z przebiegiem programu, poruszonymi w nim treściami, sposobem prowadzenia, a może też z samym tematem, który nie trafia w potrzeby odbiorców czy wręcz wzbudza negatywne nastawienie. Wiedza na temat tego, kto oraz z jakich powodów zrezygnował z udziału w programie, ma duże znaczenie zwłaszcza w przypadku oddziaływań profilaktycznych skierowanych do grup dzieci i młodzieży o podwyższonym ryzyku rozwoju zachowań ryzykownych lub zaburzeń zdrowia psychicznego.

ZASADA 4.

ODPOWIEDNI DOBÓR METOD I NARZĘDZI DO ZBIERANIA DANYCH

W tabeli 2 zestawiono przykłady metod zbierania danych, które można zastosować w trakcie prowadzenia różnych typów ewaluacji. Dobrą praktyką jest łączenie ilościowych i jakościowych metod zbierania danych. Jak już wspomniano, ma to znaczenie pragmatyczne, ponieważ wyniki badań jakościowych i ilościowych wzajemnie się uzupełniają oraz umożliwiają uzyskanie pełniejszego obrazu przebiegu realizacji i rezultatów programu (Flick, 2010). Metody ilościowe pozwalają na ocenę rozpowszechnienia i skali badanego zjawiska oraz dokonywanie porównań między grupami – są więc szczególnie istotne z perspektywy badacza. Metody jakościowe pozwolą poznać punkt widzenia uczestnika programu oraz umożliwiają wgląd w mechanizmy (psychologiczne i społeczne) badanego zjawiska. Należy zwrócić szczególną uwagę, aby przy korzystaniu z badań ankietowych do pomiaru określonych zjawisk czy konstruktów teoretycznych wykorzystywać narzędzia, które już funkcjonują i charakteryzują się sprawdzonymi własnościami psychometrycznymi. Wiadomo wtedy, co te narzędzie i pytania mierzą oraz z jakim prawdopodobieństwem na podstawie otrzymanych wyników można wnioskować o występowaniu danej cechy (np. wysokiej samooceny) lub skali problemu (np. problemowego używania narkotyków). Samodzielne konstruowanie narzędzi jest bardzo dużym wyzwaniem teoretycznym i metodologicznym oraz jest obciążone wysokim ryzykiem błędów, szczególnie gdy tego zadania podejmują się osoby niemające w tej materii doświadczenia. Zastosowanie istniejących, sprawdzonych narzędzi daje szansę uniknięcia wielu – niekiedy podstawowych – błędów. W naszej praktyce obserwujemy przypadki konstruowania pytań ankietowych w sposób, który „ułatwia” uzyskanie od respondentów odpowiedzi oczekiwanej przez autorów programu – np. „Czy uczestniczenie w programie spowodowało, że unikasz okazji do spotykania się z rówieśnikami, którzy piją alkohol?” (możliwymi odpowiedziami były „Tak” i „Nie”). Pytania tego typu są obarczone potrzebą aprobaty społecznej (Shaughnessy i in., 2002). Można więc spodziewać się wielu odpowiedzi twierdzących, zgodnych z oczekiwaniami społecznymi. Odpowiedzi na tak sformułowane pytanie niewiele powiedzą o częstotliwości występowania takiego zachowania, stylu picia przez rówieśników czy motywach postępowania. W związku z tym zaleca się raczej wykorzystywanie pojedynczych pytań zamkniętych, na które można odpowiedzieć przy użyciu skali (np. 1–5) lub zestawu pytań (tzw. itemów), które składają się na skalę do pomiaru badanego zjawiska. W badaniach ankietowych stosuje się również pytania otwarte. Mogą one stanowić cenne uzupełnienie odpowiedzi udzielonej na pytanie zamknięte, np. w postaci

prośby o jej uzasadnienie. Pytań otwartych można użyć niezależnie od pytań zamkniętych w celu poznania opinii czy doświadczeń respondentów na dany temat.

Inne typowe błędy to formułowanie pytań niedostosowanych do wieku i sytuacji respondentów, pytań o skomplikowanej konstrukcji lub stosowanie podwójnego zaprzeczenia (Bienias i in., 2012). Warto też pamiętać, że pytania ankietowe nie są tożsame z pytaniami ewaluacyjnymi. Pytania ewaluacyjne – jak już wspomniano – dotyczą samego programu. Pytania ankietowe odnoszą się natomiast bezpośrednio do wskaźników, czyli miar, jakie zostaną wykorzystane do oceny np. stopnia realizacji zakładanych celów programów czy przebiegu programu albo jego odbioru przez uczestników. W tym pierwszym przypadku pytanie ewaluacyjne może dotyczyć tego, czy program ograniczył picie alkoholu przez młodzież. Aby uzyskać na nie odpowiedź, w badaniu ankietowym powinny znaleźć się pytania dotyczące picia alkoholu w ciągu roku przed badaniem (wskaźnik picia okazjonalnego), w ciągu 30 dni przed badaniem (wskaźnik częstego picia alkoholu), przypadków upicia się itd. Dopiero analiza odpowiedzi na te poszczególne pytania pozwoli udzielić odpowiedzi na tak postawione pytanie ewaluacyjne.

Tabela 2

Metody zbierania danych a typy ewaluacji

Typy ewaluacji		Metody zbierania danych	
Ewaluacje wstępne			
Ewaluacja <i>ex-ante</i>	Ekspertyza	Metody jakościowe: analiza dokumentów, materiałów towarzyszących realizacji programu, raportów, studiów przypadku itp.	
Ewaluacje okresowe			
Ewaluacja <i>on-going</i>	Ewaluacja procesu	Metody jakościowe: wywiady indywidualne, grupowe, obserwacje Metody ilościowe: badania ankietowe	
Ewaluacja formatywna		Metody jakościowe: wywiady indywidualne, grupowe, obserwacje Metody ilościowe: badania ankietowe	
Ewaluacje końcowe			
Ewaluacja <i>ex-post</i>	Ewaluacja wyników	Ewaluacja konkluzyjna (sumatywna)	Metody ilościowe: badania ankietowe Metody jakościowe: wywiady indywidualne, grupowe, obserwacje
Ewaluacja efektywności			Metody jakościowe: analiza dokumentów związanych z realizacją programu Metody ilościowe

ZASADA 5. UWAŻNA ANALIZA ZEBRANYCH DANYCH I INTERPRETACJA WYNIKÓW

Analiza zebranych danych jest kolejnym ważnym krokiem w rzetelnym prowadzeniu badań ewaluacyjnych (Okulicz-Kozaryn, 2014). Zazwyczaj obejmuje ona statystyczne analizy ilościowe oraz analizy jakościowe, przy czym jedno i drugie wymagają wiedzy statystycznej i metodologicznej. Przeprowadzenie analiz zebranego materiału zgodnie ze standardami metodologii badań (Flick, 2010; Shaughnessy i in., 2002) jest bardzo ważne, ponieważ na ich podstawie wyciąga się wnioski na temat programu, np. jego skuteczności czy odbioru przez uczestników. Stwierdzenie różnic między grupą eksperymentalną, czyli uczestniczącą w programie, a porównawczą wymaga zastosowania testów mierzących istotność statystyczną. Błędem jest wnioskowanie o skuteczności programu na podstawie różnic w odsetkach bez ich potwierdzenia odpowiednimi testami statystycznymi. Warto także podawać bezwzględną liczbę przypadków, pozwala to urealnić spojrzenie na uzyskane wyniki. Zdarza się również, że interpretacja wyników dotyczących dynamiki badanego zjawiska, np. rozwoju kompetencji społecznych, opiera się na analizie odpowiedzi tylko na jedno pytanie. W takim przypadku trudno wyciągnąć wnioski, których można być pewnym. Lepszą podstawą do wnioskowania jest opieranie się na odpowiedziach uzyskanych z zestawu pytań, które odnoszą się do różnych aspektów badanego zjawiska. Do mierzenia bardziej złożonych zależności (współwystępowania, następstwa, prognozowania) powinny być wykorzystywane odpowiednie testy statystyczne (Wieczorkowska, Wierziński, 2007). W przypadku danych zebranych metodami jakościowymi, czyli z wykorzystaniem wywiadów indywidualnych lub grupowych, wypowiedzi pisemnych albo obserwacji, również istnieją określone metody i procedury analizy (Krejtz, Krejtz, 2005). Kolejną kwestią, na którą warto zwrócić uwagę, jest jawność warsztatu badawczego (Sochocki, 2016). Przeprowadzone badania powinny być tak opisane, aby można było odtworzyć ich przebieg i ewentualne powtórzyć.

PODSUMOWANIE

Niniejsze opracowanie jest próbą przedstawienia ewaluacji i uporządkowania używanych w związku z nią pojęć w sposób uwzględniający zarówno wiedzę o naukowych podstawach, jak i wieloletnie obserwacje przy analizie programów profilaktycznych. Problematyka badań ewaluacyjnych jest bardzo złożona, ale przyjęcie innej

perspektywy poprzez poznanie naszych doświadczeń, przyjrzenie się niektórym błędom i zapoznanie się ze wskazówkami, może pomóc lepiej zrozumieć, czym jest ewaluacja. Pragniemy tym artykułem przekazać praktykom, że badanie ewaluacyjne realizowanego przez nich programu profilaktycznego ma sens i jest wyrazem odpowiedzialności za jego jakość. Zebrane dane mogą mieć szerokie zastosowanie, ale ostatecznie mają służyć zmianom/udoskonaleniu programu, dzięki czemu służą jego odbiorcom, a także jego realizatorom. Sformułowanych przez nas pięć zasad odnosi się do kolejnych następujących po sobie etapów planowania badania ewaluacyjnego. Mają one sprzyjać otrzymaniu wiarygodnych wyników, które trafnie odzwierciedlą badane zjawisko. Wskazane jest, aby wszystkie etapy badania ewaluacyjnego od planowania po interpretację wyników odbywały się we współpracy lub były konsultowane ze specjalistami od ewaluacji lub osobami zajmującymi się prowadzeniem badań naukowych.

E-maile autorów: anna.borucka@kbpn.gov.pl, bartosz.kehl@kbpn.gov.pl.

BIBLIOGRAFIA

- Bienias, S., Gapski, T., Jąkałski, J., Lewandowska, I., Opałka, E., Strzęboszewski, P. (2012). *Ewaluacja. Poradnik dla pracowników administracji publicznej*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Borucka, A. (2017). Logiczny model programu profilaktycznego. *Serwis Informacyjny Uzależnienia*, 1(77), 20–24.
- Borucka, A. (2019). Etyka w profilaktyce zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży, *Remedium*, 9(313), 2–5.
- Borucka, A., Opasińska, S. (2020). *Raport: Ocena funkcjonowania Systemu Rekomendacji Programów Profilaktycznych i Promocji Zdrowia Psychicznego. Raport techniczny z badań jakościowych (maszynopis)*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii.
- Brzezińska, A., Brzeziński, J. (2001). Metodologiczne problem ewaluacji programów profilaktycznych stosowanych wobec młodzieży. W: J. Grzelak, M. J. Sochocki (red.), *Ewaluacja profilaktyka problemów dzieci i młodzieży* (s. 117–145). Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej.
- EMCDDA. (2018). *Europejskie Standardy w profilaktyce uzależnień od narkotyków. Podręcznik dla specjalista profilaktyki uzależnień*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii.

- EMCDDA. (2019). *European Prevention Curriculum. Handbook for decisions-makers, opinion-makers and policy-makers in science based-prevention of substance use*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Fatyga, B. (2001). Ogólnometodologiczne problem badań młodzieży. W: J. Grzelak, M.J. Sochocki (red.), *Ewaluacja profilaktyka problemów dzieci i młodzieży* (s. 80–100). Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej.
- Flick, U. (2010). *Projektowanie badania jakościowego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hawkins, J. D.,Nederhood, B. (1994) *Podręcznik ewaluacji programów profilaktycznych*. Warszawa-Olsztyn: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Korporowicz, L. (1997). Słownik ważniejszych pojęć. W: L. Korporowicz (red.), *Ewaluacja w edukacji*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Korporowicz, L. (2001) Rozumienie ewaluacji, historia, która ma przyszłość. W: J. Grzelak, M. J. Sochocki (red.), *Ewaluacja profilaktyka problemów dzieci i młodzieży* (s. 101–116). Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej.
- Krejtz, K., Krejtz, I. (2005). Metoda analizy treści – teoria i praktyka badawcza. W: K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz (red.), *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako postępowanie badawcze* (s. 129–148). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.
- Latkowska, J. (2014). *Ewaluacja krok po kroku. Podręcznik ewaluacji wewnętrznej*. Warszawa: Fundacja Praesetrno. Pobrane z: <https://www.profnet.org.pl/baza-wiedzy/podrecznik-ewaluacji-programow>.
- Latkowska, J. (2018). *Poziomy ewaluacji*. Pobrane z: <https://programyrekomendowane.pl/strony/artykuly/ewaluacja-w-profilaktyce,44>.
- Malczewski, A., Oniszk, P. (red.). (2017). *Ewaluowanie polityki antynarkotykowej. Zlecenie i zarządzanie ewaluacjami - przewodnik w 7 krokach*. Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej.
- Okulicz-Kozaryn, K. (2001). Standardy poprawnego budowania skutecznych programów profilaktycznych. W: J. Grzelak, M. J. Sochocki (red.), *Ewaluacja profilaktyka problemów dzieci i młodzieży* (s. 58–81). Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej.
- Okulicz-Kozaryn, K. (2014). Co profilaktyk powinien wiedzieć o ewaluacji programów profilaktycznych. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 3(67), 17–22.
- Okulicz-Kozaryn, K., Szymańska, J. (2016). Etyczne aspekty promocji zdrowia psychicznego i profilaktyki. W: J. Węgrzecka-Giluń (red.), *Jak zadbać o jakość w profilaktyce – System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego* (s. 53–60). Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Remedium.

- Ostaszewski, K. (2003). *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Ostaszewski, K. (2006). Ewaluacja działań profilaktycznych: korzyści i zastosowania. W: *Problemy społeczne Mazowsza. Moja uczelnia wolna od narkotyków. Materiały pokonferencyjne* (s. 22–30). Warszawa.
- Ostaszewski, K. (2014). *Zachowania ryzykowne młodzieży w perspektywie mechanizmów resilience*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Ostaszewski, K. (2016). Kompendium wiedzy o profilaktyce. W: J. Węgrzecka-Giluń (red.), *Jak zadbać o jakość w profilaktyce – System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego* (s. 99–135). Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Remedium.
- Ostaszewski, K. (2016). *Standardy Profilaktyki*. Warszawa: Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii.
- Pisarska, A. (2020) System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego w Polsce. *Serwis Informacyjny Uzależnienia* 1(85), 8–13.
- Radomska, A., Bonisławska, K., Jarmołowska, K., Okulicz-Kozaryn, K., Macander, D., Borkowska, A., Terlikowska, J., Frączek, R., Sochocki, M. J. (2010). *System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego*. Warszawa: Krajowe Biuro do Spraw Przeciwdziałania Narkomanii.
- Shaughnessy, J. J., Zechmeister, E. B., Zechmeister, J. S. (2002). *Metody badawcze w psychologii*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sochocki, M. J. (2016). Formułowanie wskaźników, dobór działań oraz ewaluacja programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego. W: J. Węgrzecka-Giluń (red.), *Jak zadbać o jakość w profilaktyce – System rekomendacji programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego* (s. 61–98). Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne Remedium.
- Wieczorkowska, G., Wierziński, J. (2007). *Statystyka. Analiza badań społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

EVALUATION OF PREVENTION AND HEALTH PROMOTION PROGRAMS ADDRESSED TO CHILDREN AND ADOLESCENTS. SELECTED ISSUES

The article discusses selected issues related to conducting evaluation research of prevention and health promotion programs addressed to children and adolescents. The basic types of evaluation and appropriate evaluation questions: ex ante, on-going, formative, process, outcomes, ex-post, summative and effectiveness evaluations, were

presented. There were also formulated five rules that should be taken into account at each stage of planning an evaluation: 1) knowledge of the definitions of different types of evaluation and their implementation; 2) precisely formulated evaluation questions; 3) an appropriate methods of research sample selection in the evaluation studies; 4) adequate methods and tools in data collection; 5) responsible data collection and results interpretation. Each of the rules are science based. Moreover there were included our own experiences, given examples of mistakes and tips on how to avoid them. The aim of the article is to organize basic knowledge about prevention program evaluation.

KEYWORDS

PREVENTION, MENTAL HEALTH PROMOTION, CHILDREN, YOUTH, SCIENCE BASED, EVALUATION

Cytowanie:

Borucka, A., Kehl, B. (2021). Ewaluacja programów profilaktycznych i promocji zdrowia psychicznego adresowanych do dzieci i młodzieży – wybrane zagadnienia. *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 20(3), 37–52.

Artykuł jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa–Użycie niekomercyjne–Bez utworów zależnych 3.0 Polska.

MINISTERSTWO
SPRAWIEDLIWOŚCI
www.ms.gov.pl

FUNDUSZ
SPRAWIEDLIWOŚCI

Sfinansowano ze środków – Funduszu Sprawiedliwości, którego dysponentem jest Minister Sprawiedliwości